

Den gyldne regel som basis i global etikken

Er etikens grundlag kompatibelt hos Jesus af Nazareth og Immanuel Kant?

Carsten Elmelund Petersen

Førsteamanuensis i systematisk teologi

Fjellhaug International University College, Danmark

cep@fiuc.dk

The article is based on the global ethics of Swiss theologian Hans Küng. Küng believes that the golden rule and the categorical imperative can justify his global ethics, and Küng's claim is that the categorical imperative is a modernized, rationalized and secularized version of the golden rule. In the following, this claim will be the subject of a critical investigation. It turns out that there are a number of differences between the golden rule and the categorical imperative. Immanuel Kant was aware of that, but Küng overlooked it. For example, Küng overlooked the difference between the directive form and the prohibition form of the golden rule. This leads to several philosophical problems and a theological problem¹.

Introduktion

Denne artikel vil tage udgangspunkt i den schweiziske teolog Hans Küngs global etik. Küng mener, at den gyldne regel og det kategoriske imperativ kan begrunde hans global etik, og Küngs påstand er, at det kategoriske imperativ er en moderniseret, rationaliseret og sekulariseret udgave af den gyldne regel. I det følgende vil denne påstand blive genstand for en kritisk undersøgelse.

Etik for verdens fremtid

Küng var hovedmanden bag den erklæring om global etik, der i 1993 blev fremsat af Verdensreligionernes Parlament.² Erklæringen om global etik var tænkt som et religiøst supplement til FN's menneskerettighedserklæring, og arbejdet blev støttet af midler fra internationale organisa-

tioner. I mange år var Hans Küngs institut, Stiftung Weltethos inspirator i global etikken og religionsdialogen i kraft af frembringelsen af meget ny litteratur om emnet.

Küng tog udgangspunkt i tre modeller, som er kendt fra religionsteologien. Küng kaldte eksklusivismen for fæstningsstrategien. Han kaldte inklusivismen for omfavnelserstrategien. Endvidere kaldte han pluralismen for bagatelliseringsstrategien. Küng angav, at han ikke tilsluttede sig nogen af de tre strategier, men så tingene på en ny måde. De tre modeller er opstillet i religionsteologien, hvor det religiøse vægtes tungere end det etiske. Küngs tilgang til problemstillingen var, at det etiske er vigtigere end det religiøse.³

For at bygge sin egen strategi op

anvendte Küng noget fra pluralismen, idet han forudsatte, at de forskellige religioner rummer noget, som kan forene til en globaletik. Det, som forener, kan findes ved hjælp af den komparative religionsvidenskabelige metode. Fra inklusivismen kom elementet, at den globaletik, som opstilles, skulle vinde tilslutning hos alle, og de grupperinger, som ikke kan tilslutte sig, skulle gerne miste betydning. Endelig anvendte Küng noget fra eksklusivismen, for globaletikken rummer noget uopgiveligt, som menneskeheden ikke kan overleve uden. Dette blev kogt ned til to sætninger: 1) Grundfordringen: Ethvert menneske skal behandles menneskeligt. Det er humanitetskriteriet og 2) Den gyldne regel: Hvad du ikke vil, at andre skal gøre mod dig, skal du heller ikke gøre mod andre.⁴

Der er andre, der også arbejder med globaletik f.eks. Institute for Global Ethics og Global Ethics Network. Men Küngs globaletik påkaldte sig nordisk interesse. I svensk sammenhæng er der en doktorafhandling om Küngs globaletik,⁵ og i finsk sammenhæng er der to.⁶ Küngs grundbog blev hurtigt oversat til norsk.⁷ I norsk sammenhæng er der fokuseret på Küngs globaletik i forhold til religionsdialogen⁸ og Küngs religiøse grundlæggende.⁹ Det er hævdet, at Küngs globaletik ikke er universel, men blot transkontekstuel.¹⁰

Forarbejdet til erklæringen kom særligt frem i Küngs bog *Projekt Weltethos*. Küngs vision om en globaletik fremgår af den prætentiose titel. Bogen er et forsøg på at analysere samtiden og omvæltningerne i 1900'tallet, samt at fremsætte nogle grundlæggende livsværdier og normer.¹¹ Verdenssamfundet har ansvar for at sikre en beboelig jord for de kommende generationer.¹² Denne etiske holdning kalder Küng verdensetos. Han bruger begrebet

ethos på tysk (engelsk: ethic) og markerer derved en forskel fra etik (engelsk: ethics). Dermed hævder Küng, at det er noget helt grundlæggende, han gør gældende.¹³

Küng har et stort forfatterskab, der behandler mange forskellige religioner. Da han udformede globaletikken, anvendte han en komparativ metode for at finde det, som er fælles, og som kan vinde konsensus. I det øvrige forfatterskab spiller filosofen Kant ingen rolle, men ved etableringen af globaletikken hentes Kant ind som en slags fundamentalfilosof.

Centralt i Küngs globaletik står forsøget på at begrunde en ubetingede og universel etisk forpligtelse for både religiøse og ikke-religiøse mennesker.¹⁴ Küngs analyser fører frem til, at der er fem store påbud, som de store verdensreligioner er nogenlunde enige om: 1) Man må ikke dræbe. 2) Man må ikke lyve. 3) Man må ikke stjæle. 4) Man må ikke bedrive utugt. 5) Man skal respektere forældre og elske børn.¹⁵ Küngs store udfordring er at begrunde disse bud. Begrundelsen finder han i den gyldne regel, som har oprindelse forskellige steder, bl.a. Kung-futze, rabbi Hillel og Jesus. Den gyldne regel lyder i forbudsversionen: Du må ikke gøre det mod andre, som du ikke vil have, at de skal gøre mod dig. I påbudsversionen lyder den gyldne regel: Du skal gøre det mod andre, som du vil, at de skal gøre mod dig. Küng påstår, at Kants kategoriske imperativ og formålsformel er moderniseringer, rationaliseringer og sekulariseringer af den gyldne regel.¹⁶ Det kategoriske imperativ lyder: Du skal handle således, at grundsætningen for din handling altid tillige kan være princip for almengyldig lovgivning. Formålsformelen lyder: Handle altid sådan at det menneskelige såvel i dig selv som i den anden altid er mål, aldrig middel.

Har Küng ret i sin påstand om, at det

kategoriske imperativ og formålsformelen er en moderne rationalisering af den gyldne regel?

Tilknytningen til Kants etik

Filosofien har efter Küngs opfattelse ikke leveret en etik, der er bæredygtig. Flere nyere filosoffer har givet afkald på universelle normer.¹⁷ Derfor knytter Küng til Kant, der satte det transcendentale subjekt som udgangspunkt for en etik med autonomi. Denne etik skulle overtrumfe drifternes nedbrydende udfoldelse. Postmoderniteten, der ifølge Küng er problemet, har udspring hos Nietzsche, fordi denne frisatte det driftsbundne menneske med dets vilje til magt.¹⁸ Küng vil lægge Kants etik som basis og på det grundlag bygge de gode elementer sammen fra de forskellige religioner.

Küng finder i Kants formålsformel en inspirationskilde til en menneskelig etik. Den går på, at mennesket aldrig må gøres til blot et middel. Mennesket skal altid være målet og kriteriet for etikken.¹⁹ Det er kaldt menneskeværdsprincippet.²⁰ Hos Kant er der tale om en pligt til at opretholde og fremme menneskelivet. Küng er klar over, at human etik ikke lader sig fremme blot ved, at der ændres ved love, ordninger og institutioner i samfundet. Der må ske en holdningsændring i mennesket. Hvis verden skal forandres, må en forpligtende verdensetos fremmes.

Et problem ved Küngs tilknytning til Kants etik er, at de ikke arbejder med samme intention. En forskel er, at Kants etik er deontologisk, mens Küngs er teleologisk, idet målet er fred i verden. En anden forskel er, at Kant ville etablere en autonom etik uden religiøs autoritet. Küng vil fremme en religiøs motiveret etik, men kommer ikke udenom autonomien, da globaletikken er en menneskelig konstruktion. Küngs dilemma er, at han

ønsker både autonomi og dependens. Autonomiteorien siger, at det gode er selvevident. Dependenteorien siger derimod, at det gode kommer fra Gud.²¹ Küng er selv af den overbevisning, at det gode er givet af Gud, men det gode er også godt i sig selv, således at både religiøse og ikke-religiøse mennesker bør vælge det gode for dets egen skyld. Küng forsøger at forene autonomi med religion, fordi religionen kan motivere til etisk handling.²² Men hvordan skal både religiøse og ikke-religiøse mennesker finde motivation i religionerne? Küng har to svar på det. Dette ene svar er at verdensreligionerne rummer nogle store forbilleder, som er værd at efterfølge; Buddha, Jesus Kristus, Kung-futze, Lao-tze og profeten Muhammed.²³ Küng efterlyser en holdningsændring, og hans tanker går på at udvikle et sprog om verdenslaster og verdensdyder, som kan stå i globaletikens tjeneste. Det er imidlertid noget som specialisterne må udvikle i de kommende år.²⁴

Küngs strategi bag projektet bygger på Kants kategoriske imperativ formuleret som universaliseringsformelen: Handl således, at grundsætningen for din handling kan være en almengyldig lov.²⁵ Kants kategoriske imperativ har fået kritik for at virke som en "etisk formalisme".²⁶ Kritikere peger på, at det kan føre til trivialiteter, passivitet eller uoverstigelige løsninger. Ved det kategoriske imperativ kan man komme frem til, at alle, som har fået skidt i øjet, skal pille det ud (trivialitet). Man kan komme frem til, at en rig nation enten ikke skal hjælpe nogen som helst fattig nation (passivitet) eller skal hjælpe alle fattige nationer (uoverskueligt).²⁷ Kant udleder det kategoriske imperativ af den rene fornuft a priori ved transcendent deduktion, og han understreger, at en mulig løsning aldrig kan

være selvmodsigende.²⁸ Küng diskuterer ikke sådanne spørgsmål, men forudsætter anvendelsen af Kants etik som rigtig. Kants kategoriske imperativ er formalt,²⁹ men Küng vil anvende det materialt, og derfor tager han udgangspunkt i formålsformelen. Det er problematisk, fordi Küng fylder globaletikken med religiøst betinget indhold, der problematiserer universaliteten.

Religionens nødvendighed for etikken

Der er en etisk kerne, som Küng vil sammenstykke af de forskellige religioners etik. Küng nævner det jødiske dobbeltbud om kærlighed til Gud og næsten. Küng vil inddrage den kristne radikaliserings af næstekærlighedsbudet ved budet om fjendekærlighed (Matt 5,44-47). Dette skal sammenholdes med Koranens vedholdende understregning af retfærdighed, sandfærdighed og gode gerninger. Det grundlæggende for etikken er at bevare det menneskelige uanset hvilken religion, der er tale om. Religionen vil kunne yde autoritet bag disse bud, og det, som vil blive fremmet, er: menneskets liv, integritet, frihed og solidaritet.³⁰ Det menneskelige i Küngs globaletik lægger vægt på menneskerettigheder, og de er inspireret af Kants formålsformel.³¹

Der er efter Küngs opfattelse brug for et kategorisk imperativ, som ikke er filosofisk betinget, men som derimod er religiøst betinget, og som i praksis virker som øverste samvittighedsnorm. Det handler om at finde det, som kan fylde noget i menneskets dispositioner, holdninger og dyder, som er styrende for menneskets adfærd. Her kan der findes inspiration i Tora og Talmud, hos Jesus, i Koranen og i Kung-futzes lære. Her kommer den gyldne regel ind i billedet.

Kant og Küngs gyldne regel

Küng mener, at alle de store religioner har en gylden regel, som ikke er hypotetisk og betinget, men som er kategorisk, apodiktisk, absolut og ubetinget, og som kan føres ud i praksis i enkeltindividets og grupperes situationer.³² Den gyldne regel er ifølge Küng først fremkommet hos Kung-futze (ca. 551-489 f.Kr.): "Hvad du ikke selv ønsker, gør det heller ikke imod andre". I jødedommen fremsatte rabbi Hillel en variant (60 f.Kr.-10 e.Kr.): "Gør ikke mod andre, hvad du ikke vil, at de skal gøre mod dig". Küng nævner ikke, at den var kendt i jødedommen fra Tobits bog 4:15. Jesus kom også med en gylden regel (Matt 7,12): "Alt hvad du vil, at mennesker skal gøre imod dig, skal du gøre mod dem". Kung-futzes og Hillels gyldne regler er forbud, mens den gyldne regel hos Jesus er et påbud. Denne sondring kommer ikke tydeligt frem hos Küng. Der er andre, der har kaldt påbudsversionen for guldreglen, fordi den påbyder det gode, mens forbudsversionen er kaldt sølvreglen, fordi den blot kræver, at man afstår fra onde handlinger. Den barmhjertige samaritaners handlinger vil kun blive krævet ud fra guldreglen.³³

Küng hævder, at Kants kategoriske imperativ og formålsformelen er moderniseringer, rationaliseringer og sekulariseringer af de gyldne regler.³³ Dette er et springende punkt hos Küng, som han ikke leverer teologisk eller filosofisk argumentation for. Er det sandt, at den gyldne regel er kategorisk og hviler på apodiktisk vished?

Kant havde tidligt sondret mellem på den ene side nødvendige og kategoriske handlinger og på den anden side betingede og hypotetiske handlinger.³⁵ Norbert Hinske gør opmærksom på, at den tidlige Kant – mellem 1765 og 1775 – over-

vejede en modificeret version af den gyldne regel: ”Vi er af social natur, og det vi misbilliger hos andre, kan vi redeligvis ikke billige hos os selv”. Det svarer stort set til indholdet i den gyldne regel i Tobits bog. Hinske mener, at det viser, at Kant ser en sammenhæng mellem den gyldne regel og det kategoriske imperativ. Begge rummer gensidighed.³⁶ Men Hinske forklarer ikke, hvori gensidigheden ligger i det kategoriske imperativ. Martin Bauschke nævner, at for Kant er der ved første øjekast en sammenhæng mellem den gyldne regel og Kants egne imperativer, men ligheden er formel.³⁷ Dermed er det antydnet, at problemstillingen er mere kompleks.

Det hyppigst læste værk af Kant om etikken er den korte fremstilling i *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* fra 1785. Norbert Hinske gør opmærksom på, at Kant selv i 1785 bemærker, at den gyldne regel ikke kan bruges til etikken overordnede regel. Den kan ikke begrunde pligten mod én selv, kun pligten mod andre. Den gyldne regel kan endvidere begrunde tvangspligterne, men ikke kærlighedspligterne. Den gyldne regel forudsætter sammenligning mellem ligeværdige, og viser ikke vej til de nødvendige hjælpeydelser til de svage. Kant nævner selv sammenligningsaspektet i den gyldne regel. Hvis en dommer skal dømme en skyldig til straf, vil den skyldige gøre den gyldne regel gældende og gerne slippe for straf ved at påpege, at dommeren selv kan komme i en situation, hvor han har brug for mild behandling af andre.³⁸ I det tilfælde vil den skyldige bruge dommeren som middel til at nå sine egne mål. Hinske nævner selv et opdateret eksempel. Enhver forfatter ønsker altid positive anmeldelser af sine nyudgivne bøger, og hvis forfattere selv skal følge den gyldne regel, så skal disse forfattere altid give

positive anmeldelser af andres bøger.³⁹ Det vil tilsidesætte enhver kvalitetsvurdering. I 1785 afviser Kant derfor den gyldne regel som etikken højeste norm til fordel for det kategoriske imperativ. Det skyldes sammenligningsaspektet i den gyldne regel, der ikke lever op til den apodiktiske visheds radikale krav. Küng har derfor ikke ret i sin påstand om, at den gyldne regel er kategorisk og hviler på apodiktisk vished.

Selv om den gyldne regel ikke har samme niveau som det kategoriske imperativ, kan Kant godt forholde næstekærligheden til formålsformelen. I *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* fra 1785 siger Kant udtrykkeligt, at næstekærlighed ikke har noget med følelser at gøre, men alene har kvalitet i handlingens grund-sætning, der kan påbydes.⁴⁰ Kant siger i det større værk fra 1797 *Die Metaphysik der Sitten*: ”Pligten til næstekærlighed kan udtrykkes således, at denne pligt består i at gøre de andres formål til mine (forudsat at de andres formål er moralske) og denne pligt til agtelse for næsten er den maxime, at intet andet menneske må regnes som blot middel for at opnå mine mål”.⁴¹ Her foretager Kant den modificering af den gyldne regel, at forventningerne er moralske. Det er en specifik kvalificering af den gyldne regel, som modvirker en naiv fortolkning. Ifølge Kant kan den gyldne regel misbruges til at gøre andre mennesker til midler i stedet for formål. Hvad betyder det at gøre de andres formål til mine? Det betyder, at jeg udover mine egne formål også har de andres formål. Kant har imidlertid ret i, at både den gyldne regel og næstekærlighedsbudet kan fortolkes, så appliceringen bliver umoralsk. Küng bringer ikke den slags overvejelser på bane.

Derek Parfit diskuterer forholdet mellem den gyldne regel og det kategoriske

imperativ. Parfit mener, at Kant tager fejl, og det skyldes, at Kants kategoriske imperativ ikke fordømmer en række forkerte handlinger. Parfit eksemplificerer, hvordan hvide racister har brugt det kategoriske imperativ til at holde sorte mennesker ude af hoteller. Det kategoriske imperativ sikrer ikke mod forkerte handlinger, der har årsag i selvished, smålighed og viljen til selv at tage fordele på andres bekostning. Kants imperativ fordømmer ikke rige magtfulde mænds fordele frem for kvinder, fattige og syge. Derfor mener Parfit, at den gyldne regel er bedre.⁴² Men han mener, at den gyldne regel bør nyformuleres. Det skyldes, at når man skal forestille sig, hvad den anden/de andre vil gøre mod en selv, er det en forestilling, som kan være meget mangelfuld, fordi mennesker tænker og føler forskelligt. Det vil ikke være en reel objektiv kendsgerning, at den anden/de andre vil det, som man forestiller sig. Parfit mener derfor, at man i drøftelsen om det kategoriske imperativ og den gyldne regel bør inddrage yderligere to principper; princippet om upartiskhed og princippet om samtykke. Parfits nyformulering lyder: Det er forkert at handle på en måde medmindre enhver anden rationelt set kan ville, at det er sandt, at enhver tror, at en sådan handling er moralsk tilladt.⁴³

Parfit diskuterer ikke forholdet mellem påbuds- og forbudsversion af den gyldne regel. Han tager udgangspunkt i påbudsversionen hos Jesus.⁴⁴ Det er to afgørende og bemærkelsesværdige forhold ved Parfits nyformulering: Det første er erkendelsen af, at den umiddelbart forudsatte gensidighed ikke findes i den gyldne regel, og det andet er, at Parfits nyformulering er en forbudsversion. Det kaster lys over den version, der er formuleret af Jesus (Matt 7:12).

Er det muligt at se Jesus af Nazareth og Immanuel Kant fra Königsberg som kompatible? Jesus fremsætter et påbud: ”Alt, hvad I vil, at mennesker skal gøre mod jer, det skal I også gøre mod dem”, og han tilføjer: ”Sådan er loven og profeterne” (Matt 7:12). Men dermed er ikke sagt, at det er en udtømmende beskrivelse af loven og profeterne. Den gyldne regel siger noget om forhold mellem ligeværdige mennesker, og fungerer som en øjenåbner for egoister. Den gyldne regel kan ikke fungere som en selvstændig størrelse, men må indholdsbestemmes. Der er to andre bud, som sammenholdes med ”hele loven og profeterne” (Matt 22:40), nemlig budet om at elske Gud som det største bud, og buddet om at elske næsten som sig selv. Det sidstnævnte indebærer at elske det andet menneske ligeså meget, som man elsker sig selv. Det rummer en sammenligning fra én selv til den anden. Det er modsat den gyldne regel, der rummer en sammenligning fra den anden til én selv. Dertil kommer, at forskellen på den gyldne regel og det kategoriske imperativ er, at ifølge den gyldne regel skal man sætte sig i den andens sted, mens det kategoriske imperativ byder, at man skal sætte sig i enhver andens sted.⁴⁵

Det er ikke enkelt at sammenholde Kant og Jesus. Hos Kant står den gyldne regel, næstekærlighedsbudet og formålsformelen under det kategoriske imperativ som overordnet norm. Hos Jesus står den gyldne regel og næstekærlighedsbudet under buddet om kærlighed til Gud som den øverste norm. Det er ikke sammenligneligt, og derfor leverer Küng ikke begrundelse for sammenhængen mellem det kategoriske imperativ og den gyldne regel. Hans påstand, at den gyldne regel er kategorisk, apodiktisk og ubetinget,⁴⁶ holder ikke.

Küng vil bruge Kants etik som basis og

tillige anvende empirisk materiale i udformningen. Det er i modstrid med grundstrukturen i Kants etik, der bygger på den rene fornuft. Derfor foretager Kant en udrensning af alt empirisk og sansbart materiale, dvs. følelser, drifter, trang og tilbøjeligheder. Kant skriver eksplicit, at hans etik måske ikke er efterlevet af ren pligt af et eneste empirisk eksempel fra verdenshistorien. Men det mister Kants etik ikke sin sandhedsværdi af. Det er ikke pga. af erfaring, at man kan slutte sig til en apodiktisk lov, men fordi det er udledt af den rene fornuft a priori, og fordi den i sig selv er objektivt nødvendigt sand. Den hellige i evangeliet (= Jesus af Nazareth) kan ikke betragtes som empirisk eksempel, men må ses i forhold til den sande original, som ligger i fornuften a priori, skriver Kant.⁴⁷ Hvor det kategoriske imperativ forudsætter apodiktiske sandheder, dvs. nødvendige sandheder, så hviler Küngs globaletik på assertoriske sandheder, dvs. faktiske sandheder, som ikke nødvendigvis er sandheder til enhver tid og i enhver sammenhæng, og problematiske sandheder, som måske antages at være sande uden at være det. Der er en alvorlig modsætning mellem Kants etik og Küngs anvendelse.

Küng er opmærksom på, at Kant skelner mellem hypotetiske og kategoriske imperativer. Küngs afvigelse fra Kants opfattelse kommer op til overfladen, idet han afviser, at man ud fra det endelige og betingede i den menneskelige tilværelse kan udlede tvingende menneskelige nødvendigheder, et absolut krav og et kategorisk ”du skal”. De betingede moralnormer kan alene have autoritet, hvis de begrundes af det ubetingede, som Küng kalder urgrund, urholdepunkt og urmål, dvs. Gud.⁴⁸

Etik som samling af religiøse brikker

Küng ønsker en verdenskonstellation, som rummer en form for konsensus blandt alle gode menneskelige kræfter i verden.⁴⁹ Küng henter derfor overordnede normer, værdier og idealer fra flere af de store verdensreligioner. Han konkretiserer det i følgende 5 bud, som er fælles for alle store verdensreligioner. 1) Man må ikke dræbe. 2) Man må ikke lyve. 3) Man må ikke stjæle. 4) Man må ikke bedrive utugt. 5) Man skal respektere forældre og elske børn.⁵⁰ Küng kalder budene for maksimer for elementær menneskelighed. Denne minimaletik er fremsat ved en komparativ analyse af skriftreligionerne. Det fjerde bud rummer uløselige uenigheder,⁵¹ men Küng går ikke ind i det. Det er relevant at nævne, at i Ioanna Kuçuradis optik er det ”ethics” i pluralis, når der er tale om en samling normer med tilsigtet verdensvid gyldighed.⁵² Küng har selv hævdet, at han fremsætter ”ethic” i singularis. Her fremstår en inkongruens hos Küng.

Küng mener, at disse fem bud er meget konkrete. Thomas Jeromin kritiserer forholdet mellem det etiske og det religiøse i globaletikken. Hvorfor skal en person være sin ægtefælle tro med henvisning til, at globaletikken skal følges, for at menneskeheden kan overleve, spørger Jeromin. Mennesker efterlades i et tomrum uden personlig motivation for at handle godt.⁵³

Kritik fra afrikansk synsvinkel

Küng har udarbejdet sin globaletik på baggrund af de store skriftreligioner jødedom, kristendom, islam, hinduisme, buddhisme og konfucianisme. Men afrikansk etik er udeladt, fordi afrikansk traditionel religion ikke er en skriftreligion. Uchenna B. Okeja påpeger det,⁵⁴ og har

flere kritiske spørgsmål til Küngs global etik: Hvad betyder det af behandle mennesker menneskeligt? Når Küng kobler det sammen med de konkrete bud i global etikken, er konsekvenserne for global etikken uoverskuelige. Disse bud tolkes forskelligt i teologisk etik, filosofisk etik, buddhistisk etik, afrikansk etik og islamisk etik påpeger Okeja.⁵⁵ Han mener, at Küngs eneste motiv til at inddrage religionerne er, at de skal medvirke til konsensus.⁵⁶

Okeja spørger, hvorfor ikke-religiøse mennesker skulle føle sig forpligtet på en global etik med en religiøs begrundelse? Küngs minimal etik bygger derfor på en tvivlsom teoretisering af religion i globaliseringsens tidsalder. Küng tager for givet, at religionerne er enige om tolkningen af den gyldne regel, og det er forkert, mener Okeja.⁵⁷ Det er kritisabelt, fordi der i de forskellige varianter af den gyldne regel, der findes i de forskellige religioner, ligger en indbygget gudsopfattelse i de tekster, hvori den gyldne regel indgår. De gudsopfattelser er indbyrdes modstridende. Polyteistiske og monoteistiske religioner har forskellige gudsopfattelse i de tekster, hvori den gyldne regel indgår. Den kristne gudsopfattelse indebærer, at Gud er tre-enig, hvilket møder afvisning fra både jødisk og muslimsk gudsopfattelse.⁵⁸ Det er problematisk, hvis man empirisk vil finde en vej frem til en global etik. Den gyldne regel er blot en formel størrelse i de forskellige religioner, som i hver religion har forskellig tolkning og anvendelse. Den kræver klargøring for at kunne fungere normativt. Okeja mener, at Kants kritik af den gyldne regel er rigtig.⁵⁹ Problemet med den gyldne regel er, at den kan bruges af en sadist til onde formål. Küng søger en bedre model end de hidtidige, derfor står den gyldne regel ikke alene i Küngs global etik.

Okeja går ind i debatten om den gyldne regel. I kristen tradition er det bemærkelsesværdigt, at påbudsversionen hos Jesus er koblet sammen med loven og profeterne dvs. GT, jf. Matt 7:12 og Matt 22:39-40. Okeja mener, at der er to traditioner, der udviklede den gyldne regel. Den ene var den bibelske og den anden den græske filosofi. Han nævner flere eksempler fra græsk filosofi bl.a. Senecas formulering: "Forvent fra andre, hvad du gjorde mod dem". I oldkirken var der en række kirkefædre, der kobled den gyldne regel hos Jesus sammen med Senecas version og den græske filosofis tanke om den naturlige lov. Fra Augustin og fremefter bliver det fælles sprogbrug, at den naturlige lov og den gyldne regel dækker hinanden.⁶⁰ Det er en forenkling, der overser to indbyggede problemer i den gyldne regel. Den er ikke et logisk stringent proportionalt princip om gensidighed.

Det første problem består i, at det første menneskes ønske om at blive behandlet af andre på en bestemt måde ikke er identisk med det andet menneskes ønske for sig selv. Et eksempel: En diskussionslysten person forventer, at andre har lyst til at diskutere, men de andre ønsker ikke diskussion og siver væk fra fællesskabet. Den diskussionslystne person følger formelt den gyldne regel, men ender med at blive isoleret.

Det andet problem består i, at det første menneskes ønske om at blive behandlet af andre på en bestemt måde kan gå imod sociale, juridiske og andre regler, og kan være udtryk for et egoistisk asocialt ønske. Et eksempel: En lovbryder vil bestikke en korrump politimand, og hvis det var acceptabelt ville al lov og ret i fællesskaber nedbrydes.

I den efterfølgende kristne tradition har man konstrueret en tolkning af den gyldne regel, som er indforstået, og som

ikke bygger på Tobit 4:16 og Matt 7:12.⁶¹ Begge steder udtales et bud til hver enkelt-person, men gensidigheden bliver indlæst, og det betyder, at man fejltolker reglen.

Ifølge Okeja er der tre formtyper i den gyldne regel: Den første formtype kan formuleres så det skete af Epictet: Søg ikke at påføre nogen en mulig lidelse, som du selv vil undgå for din egen del. Augustin formulerede det: Gør ikke overfor nogen, hvad du ikke selv ønsker at lide. Der er her tale om, at egen lidelse er udgangspunktet, men derudfra skal der tages hensyn til den anden. Som sådan er det en empatiregel. Den anden formtype tager udgangspunkt i de andres handlinger og en vurdering af dem ud fra Kong Nikokles' formulering: Pris ikke blot det gode; efterlign det. Den opfattelse af den gode handling opøver den moralske evne til selv at tage stilling og handle. Derfor kaldes den autonomiregel. Den tredje formtype er en forening af de to første, empatireglen og autonomireglen. Det bliver derfor en reciprocitetsregel; der rummer to formuleringer: 1) Gør ikke mod andre, hvad du ikke vil, at de andre skal gøre mod dig. 2) Gør mod andre, hvad du vil, at de skal gøre mod dig.⁶²

Nyt afrikansk perspektiv

Okeja mener, at afrikansk filosofi har nyt at bidrage med i en global etik med udgangspunkt i den gyldne regel. Okeja henter inspiration fra Kwasi Wiredu, som har opstillet nogle grundlæggende principper for afrikansk etik. Disse er krav, som skal være opfyldt for, at en global etik kan anerkendes. 1) Begrebet om enhed af menneskeheden. 2) Begrebet om fællesskab. 3) Det moralske imperativ om sympatisk upartiskhed. Princippet om sympatisk upartiskhed er udviklet af Kwasi Wiredu, og det indebærer en form for harmonisering i tilfælde af moralsk kon-

flikt. Upartiskheden legemliggør de moralske regler, og sympatien driver den moralske motivation. Det er en intersubjektiv struktur og forpligtelse, der er i overensstemmelse med den gyldne regel, og som udfylder den med gensidighed. Wiredu mener, at sympatisk upartiskhed udspringer af den fælles biologiske natur og kan sammenholdes med den gyldne regel og Kants kategoriske imperativ. Sympatisk upartiskhed udtrykker den logiske antagelse, at uden den vil livet i fællesskab ikke kunne leves.⁶³

Imidlertid har Okeja et afdæmpet syn på global etikens muligheder. En global etik skal blot have den begrænsede vision at kunne vise et bidrag til en bedre verden. I så fald skal andre forhold udvikles 1) Udvikling af en global økonomi. 2) Spredning af uformelle sammenkoblinger. 3) Udviklingen af internationale systemer.⁶⁴

Der er er i virkelighedens verden et stort praktisk problem med universaliteten. Kant forudsætter, at alle har del i en a priori rationalitet. Wiredu forudsætter en biologisk enhedsbasis i menneskeheden. Fejltolkningen af den gyldne regel indlæser gensidighed i den. Kant, Wiredu og fejltolkningen af den gyldne regel forudsætter, at alle mennesker har evner og muligheder for at handle etisk. Men empirisk set er der mange mennesker, der mangler social kompetence på grund af genetiske årsager, psykosocial fejludvikling i den tidlige barndom eller en senere erhvervet hjerneskade. En del mennesker tiltrækkes af grupper, som underkaster sig et uhæmmet magtbegær, som det ses i kriminelle bander, terrorgrupper og hos psykopatiske diktatorer og det magtapparat, de har omkring sig. Overvejelsen om en global etik ud fra de ovennævnte principper insisterer på en universel gyldighedspræsentation.

Kritik fra en teologisk position

Der foreligger autoritative skrifter i mange religioner, men der er en nødvendig opblødning af autoritetsopfattelsen på vej. Det er tilfældet med Toraen, Bibelen, Koranen og forskellige hinduistiske og buddhistiske skrifter, mente Küng. Det gjorde han gældende i et af hovedkapitlerne i *Projekt Weltethos*. Det handler om religionsfreden, der er nødvendig for verdensfreden.⁶⁵ Strategien var, at alle skulle kunne tilslutte sig globaletikken, og de, som ikke kunne tilslutte sig, skulle miste deres betydning. Det er en fejlslutning hos Küng, at religionerne i overvejende grad er årsag til diskriminering, undertrykkelse, vold, terror og krig, og hvad der ellers kan nævnes af onde handlinger. Spørgsmålet er, om det snarere er personlige laster som egoisme, selvhøjtidelighed, hid-sighed, vrede, rethaveriskhed, magtbegær og hævnlyst, der er årsagen, selv om det findes hos religiøse mennesker. Dertil kommer nedarvede kulturelt betingede traditioner. Det er ikke svært at få sympati for Küngs vision om at udvikle et sprog om verdenslaster og verdensdyder, som kan stå i globaletikken tjene.⁶⁶

Har Küng ret i, at religion har været årsag til meget ondt i verden? Det er let at dokumentere, at der er sket onde handlinger i religionernes navn. Men hvordan ses der indad? Påbyder kristendommen ikke netop ud fra sit grundlag i NT, at man skal handle imod andre, som man gerne ønsker, at de skal handle imod en selv (Matt 7,12). Påbyder kristendommen ikke netop, at man skal elske sin næste (Matt 22,39), og at det principielt er alle mennesker, der er næste, fordi der ikke må øves personsanseelse (Jak 2,8-9)? Gud viser ikke personsanseelse (Rom 2,11, Gal 2,6 og Ef 6,9), men lader sin sol og sin regn komme både onde og gode til

gavn. Sådan skal kristne heller ikke vise personsanseelse. Det indebærer, at kristne er forpligtet til at elske sine fjender (Matt 5,43-48) og behandle alle godt.

Den gyldne regel er fremsat af Jesus i en speciel variant, guldreglen. Kristendommen er som en monoteistisk religion traditionelt koblet sammen med etisk universalisme. Selv om Gerd Neuhaus står for en eksklusiv position i sandhedsspørgsmålet, er han klar over det epistemologiske problem. Den menneskelige erkendelse er stykkevis ifølge Paulus (1 Kor 13:9). Kristne erkender kun det ufuldkomne (1 Kor 13:12) og lever i tro, ikke i skuen, dvs. empirisk bevisbarhed (2 Kor 5:7).⁶⁷ Den absolutte sandhed kan man tro på og bekende sig til, men den står overfor en uindløsbart korrespondensteoretisk problem.⁶⁸ Der er ikke fuldstændig kohærens mellem sandheden fra Gud og den menneskelige erkendelse. En kristen kan ud fra sin absolutte tro mene, at religionskrige, enkebrænding, prostitution, børneofringer og kvindeomskaering er grundlæggende forkerte og onde. Men denne absolutte overbevisning møder modsigelse. Der er ingen umiddelbar konsensus om denne absolutte afvisning af disse kritisable handlinger. Derfor er det ikke nogen enkelt opgave at opstille en etik ud fra autonomien, som skal føre frem til konsensus.⁶⁹ Det illustrerer vanskeligheden ved Küngs forsøg på at etablere en global etik.

Diskussion

Diskussionen om globaletikken illustrerer, at den gyldne regel bruges abstrakt og løsrevet fra de tekster, hvori den indgår. I de forskellige religiøse tekster, hvori den gyldne regel indgår, ligger der indbyrdes modstridende gudsopfattelser.⁷⁰ Når Jesus fremsætter guldreglen: ”Derfor: Alt, hvad I vil, at mennesker skal gøre mod jer, det

skal I også gøre mod dem. Sådan er loven og profeterne” (Matt 7:12), så kobler han den sammen med loven og profeterne, dvs. GT, og den nære kontekst i Bjergprædikenen og Mattæusevangeliet. I Bjergprædikenen er der opfordring til at stifte fred (Matt 5:9). Det taler for Küngs anliggende, men der er også advarsler imod at deabsolutere de bud, som Jesus fastholder (Matt 5:19). Det taler imod Küngs anliggende. Endelig befaler Jesus sine disciple at gå ud og gøre alle folkeslag til disciple, bl.a. ved at lære dem at holde alt det, han har befalet (Matt 28:20). Det budskab har i snart 2000 år skabt modtagelseskontekster og afvisningskontekster. Det skyldes, at det gør en forskel. Budskabet har både et absoluthedskrav og en universel gyldighedspræsentation.

Den gyldne regel, som Jesus fremsætter, er radikal i sit krav og uendelig i sin ekstensivitet. Den person, som tager guldreglen ind over sit liv og ser dybden i budet vil se sin egen uendelige skyld. I Jesu forkyndelse er den gyldne regel og de andre buds radikalitet sat i sammenhæng med forkyndelsen af Guds tilgivelse. Ved at bruge den gyldne regel i påbudsversionen løsrevet fra Guds tilgivelse og i en deabsolutteret hensigt, som strider imod Jesu autoritet, opstår teologiske problemer.

Hverken Kant eller Küng går ind på at se påbudsversionen i den litterære sammenhæng. Jesus overgår Kant, idet de andre regler hos Jesus, som ligner den gyldne regel, også rummer en forklaring, der stiller krav til én selv (Matt 7:1-5), og som rummer kærlighedspligter mod andre (Matt 22:39). Jesus og Kant behandler ikke samme sag, idet Kant udleder et apodiktisk kategorisk imperativ af det transcendentale subjekt. Den gyldne regel hos Jesus begynder med et ”Derfor” (Matt 7:12), som viser tilbage til Guds

handling over for mennesker (Matt 7:11). I Jesu forkyndelse er der eksempler på, hvordan mennesker får kritik for ikke at handle efter en gylden regel, der har Guds handlinger som forudsætning (Matt 18:32-33). Den gyldne regel hos Jesus kaldes ikke apodiktisk og kategorisk, men læst i kontekst kræver den fuldkommenhed, på samme måde som Gud er fuldkommen (Matt 5:48). Det kan undre, at den specifikke teologiske variant af den gyldne regel, som Jesus fremsætter i Bjergprædikenen, ikke får lov at lyde med sine implikationer i diskussionen om global etik. Diskussionen om grundlaget for en global etik vil være mere kvalificeret, hvis der defineres, hvilken variant af den gyldne regel, der forudsættes. Vanskeligheden er, som Okeja påpegede, at man i oldkirken koblede Jesu variant sammen med Senecas variant og den græske filosofis tanke om den naturlige lov. Den tolkning vandt hævde, selv om den er udtryk for en forenkling.

Konklusion

Den kritiske analyse af spørgsmålet om det kategoriske imperativ er en moderne, rationel og sekulariseret udgave af den gyldne regel har givet en række delsvarendervejs.

Der er en række forskelle på Kants etik og Küngs global etik, som problematiserer Küngs påstand om, at det kategoriske imperativ er en moderniseret, rationaliseret og sekulariseret udgave af den gyldne regel. Kants kategoriske imperativ er formalt og filosofisk betinget, men Küng bruger det materialt med religiøst indhold. Det kategoriske imperativ forudsætter apodiktiske sandheder, dvs. nødvendige sandheder, mens Küngs global etik forudsætter assertoriske sandheder, dvs. faktiske sandheder. Kants etik er deontologisk, mens Küngs er teleologisk, idet målet er

fred i verden. Det peger i retning af manglende konsistens i Küngs ræsonnement.

Kant var selv i 1785 klar over, at han ikke kunne bruge den gyldne regel som etikken overordnede norm. Den kan ikke begrunde pligten imod en selv, kun pligten mod andre. Den kan ej heller begrunde kærlighedspligterne, kun tvangspligterne. Endvidere var Kant klar over, at den gyldne regel kan tolkes, så man gør andre mennesker til middel i stedet for formål. Den gyldne regel indeholder et sammenligningsgrundlag fra én selv til den anden, mens det kategoriske imperativ har et sammenligningsgrundlag fra én selv til enhver anden.

Küng går ikke ind i overvejelser om de to versioner af den gyldne regel. Han nævner begge versioner, men skynder sig videre.⁷¹ Der er en vigtig pointe i, at forbudsversionen er en sølvregel og påbudsversionen er en guldregel. Påbudsversionen er fremsat i Bjergprædikenen og for det menneske, der tager påbuddet for pålydende, vil der være en erkendelse af

skyld, som Guds tilgivelse i Jesu forkyndelse er svaret på.

Det er endvidere interessant, at Okeja peger på, at tolkningen af den gyldne regel fra Augustin og fremad blev styret af aspekter fra den græske filosofi. Den gyldne regel i jødisk og kristen version er et bud til en enkeltperson. Det ene menneskes ønske om at blive behandlet på en bestemt måde er ikke nødvendigvis identisk med det andet menneskes ønske om at blive behandlet på samme måde i lignende tilfælde. I vestlig tænkning har det været forudsat, at mennesker tænkte på samme måde, og det har givet den gyldne regel en indforstået tolkning, som ikke svarer til virkeligheden. Endvidere kan den gyldne regel – hvis den er løsrivet fra sin bibelske kontekst – legitimere både gode og onde handlinger f.eks. under korrupte samfundsforhold.

På den baggrund står det kategoriske imperativ og den gyldne regel som to selvstændige størrelser, der skal tages alvorligt hver for sig.

Noter

- [Dansk resume] Artiklen tager udgangspunkt i den schweiziske teolog Hans Küngs globaletik. Küng mener, at den gyldne regel og det kategoriske imperativ kan begrunde hans globaletik, og Küngs påstand er, at det kategoriske imperativ er en moderniseret, rationaliseret og sekulariseret udgave af den gyldne regel. I det følgende vil denne påstand blive genstand for en kritisk undersøgelse. Det viser sig, at der er en række forskelle på den gyldne regel og det kategoriske imperativ, som Immanuel Kant var opmærksom på, men som Küng overser. Eksempelvis overser Küng forskellen på påbudsversionen og forbudsversionen af den gyldne regel. Det fører til nogle filosofiske problemer og et teologisk problem.
- Hans Küng and Karl-Josef Kuschel, *A Global Ethic – The Declaration of the Parliament of the World's Religions* (London: SCM Press 1993).
- Hans Küng, *Projekt Weltethos* (München: Piper 1990), 105-108.
- Hans Küng, "Menschen-Rechte und Menschen-Verantwortlichkeiten", i: Hans Küng (hrg.): *Dokumentation zum Weltethos*, München 2002, p. 147.
- Dan-Erik Andersson, *En moral för hela världen? En analys av Hans Küngs Weltethos* (Lund: Lund University 2006).
- Pamela Slotte, *Mänskliga rättigheter, Moral och Religion: Om de mänskliga rättigheterna som moraliskt och juridiskt begrepp i en pluralistisk värld* (Åbo: Åbo Akademis Förlag 2005). Aleksi Koukkanen, *Constructing Ethical Patterns in Times of Globalization Hans Küng's Global Ethic Project and beyond*. (Helsinki: Helsinki UP 2010).
- Hans Küng, *Etikk for verdens fremtid* (Oslo: Land og Kirke Gyldendal norsk forlag 1990).
- Gunnar Heiene, "Felles verdensethos eller etisk tradisjonsmangfold? – Noen refleksjoner om moral Krise og etisk dialog", 3-16 *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 1992, 3. Gunnar Heiene, "En ny global etikk?", 215-236 in Lars Østnor (red.) *Mange religioner – én etikk* (Oslo: Universitetsforlaget 1995), 215.
- Simen Aalvik Simensen, "Hans Küng – «grundtillit» og «global etikk»", 217-232 *Teologisk Tidsskrift* 2014, 217.

10. Carsten Elmelund Petersen, "Küings globaletik – universel eller blot transkontekstuel?", 154-168 in Bente Afset, Birger Løvlie og Arne Helge Teigen (red.), *Misjon – Tro – Skole. Festskrift til Arne Redse*. (Kristianssand: Portal Forlag 2015), 154.
11. Hans Küng, *Projekt Weltethos* (München: Piper 1990), 13.
12. Küng, *Projekt*, 51-53.
13. Hans Küng, "The History, Significance and Method of the Declaration Toward a Global Ethic", 43-87 in Hans Küng & Karl-Joseph Kuschel (red.), *A Global Ethic – The Declaration of the Parliament of the World's Religions* (London: SCM Press 1993), 60.
14. Küng, *Projekt*, 75.
15. Küng, *Projekt*, 82.
16. Küng, *Projekt*, 84.
17. Küng, *Projekt*, 64-65.
18. Friedrich Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral* (Nietzsche Werke Kritische Gesamtausgabe, Sechste Abteilung, Zweiter Band), (Berlin: Walter de Gruyter 1968), 278-295.
19. Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Kant's gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Band IV), (Berlin: Georg Reimer 1911), 429.
20. Carl-Henrik Grenholm, "Deontologiske teorier", 106-123 in Göran Bexell & Carl-Henrik Grenholm (red.) *Teologisk etik – En introduktion* (Stockholm: Verbum 1997), 110.
21. Göran Bexell, "Etik i religiösa traditioner", 45-68 in Göran Bexell & Carl-Henrik Grenholm (red.), *Teologisk etik – En introduktion* (Stockholm: Verbum 1997), 49-55.
22. Koukkanen, *Constructing*, 22-23.
23. Küng, *Projekt*, 85.
24. Küng, *Projekt*, 87-88.
25. Kant, *Grundlegung*, 421.
26. Hjordis Nerheim, *Den etiske grunnerfaring – Fra regelforståelse til fortrolighedskunnskap* (Oslo: Universitetsforlaget 1992), 44-68.
27. Peggy Morgan & Marcus Braybrooke, *Testing the Global Ethic*, (Oxford: CiNexus Press 1998), 143-151.
28. Kant, *Grundlegung*, 424.
29. Kant, *Grundlegung*, 400.
30. Küng, *Projekt*, 81.
31. Koukkanen, *Constructing*, 79-81.
32. Küng, *Projekt*, 84.
33. Robert W. Kvalvaag, "Platon, Jesus, Kant og den gyldne regel", 342-357 in *Teologisk Tidsskrift* vol. 5, (2016) 348.
34. Küng, *Projekt*, 84.
35. Immanuel Kant, *Bemerkungen zu den Beobachtungen* (Kants gesammelte Schriften herausgeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Band XX), (Berlin: Walter de Gruyter 1942), 155.
36. Norbert Hinske, "Goldene Regel und kategorischer Imperativ", 43-54 in Alfred Bellebaum und Herbert Niederschlag (hsg.), *Was Du nicht willst, dass man Dir tu' ... Die Goldene Regel – ein Weg zu Glück?* (Konstanz: UVK Universitätsverlag 1999), 50-52.
37. Martin Bauschke, *Die Goldene Regel Staunen Verstehen Handeln* (Berlin: EBVerlag 2010), 75.
38. Kant, *Grundlegung*, 430.
39. Hinske, *Die Goldene*, 48-50.
40. Kant, *Grundlegung*, 399.
41. Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten* (herausgegeben von der königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Band VI), (Berlin: Druck und Verlag Georg Reimer: 1907), 449.
42. Derek Parfit, *Om What Matters*, Volume one, (Oxford: Oxford University Press 2011), 321-342.
43. Parfit, *Om What Matters*, 340.
44. Parfit, *Om What Matters*, 325.
45. Kai Sørlander, "Det kategoriske imperativ og det etiske konsistenskrav – en konfrontation med Kants etik", 213-229 *Norsk Filosofisk Tidsskrift* vol. 33 (1998), 220-221.
46. Küng, *Projekt Weltethos*, 84.
47. Kant, *Grundlegung*, 406-408.
48. Küng, *Projekt*, 77.
49. Küng, *Projekt*, 40-44.
50. Küng, *Projekt*, 82.

-
51. Göran Bexell, "Religionernes etik, gudslära och etisk relativism", 15-40 in Carl-Henric Grenholm & Göran Lantz (red.), *Etik, Religion och Sambälle* (Nora: Nya Doxa 1992), 24-31.
 52. Ioanna Kuçuradi, "Approaches to Ethics, Approaches in Ethics and the Idea of a "Universal Ethics"", 99-108 in Guttorm Fløystad (ed.), *Ethics or Moral Philosophy* (Dordrecht Heidelberg New York London: Springer 2014), 107.
 53. Thomas Jeromin, "Ethik zwischen christlichen Glauben und Nihilismus", Teil I und II, *Ichthys* 33 (2000), 2-14 og 35 (2002), 2-17.
 54. Uchenna B. Okeja, *Normative Justification of a Global ethic: A Perspective from African Philosophy* (Lanham: Lexington Books 2013), 49.
 55. Okeja, *Normative*, 14.
 56. Okeja, *Normative*, 100.
 57. Okeja, *Normative*, 12.
 58. Carsten Elmelund Petersen, "Monoteistiske brikker til etikens puslespil", in *Dansk Tidsskrift for Teologi og kirke*, 2017/01, 53-67.
 59. Okeja, *Normative*, 13, 92-93, 138-139.
 60. Okeja, *Normative*, 124-125.
 61. Okeja, *Normative* 129.
 62. Okeja, *Normative*, 130-131.
 63. Okeja, *Normative*, 107-115.
 64. Okeja, *Normative*, 141.
 65. Küng, *Projekt*, 98-135.
 66. Küng, *Projekt*, 87-88.
 67. Gerd Neuhaus, *Kein Weltfrieden ohne christlichen Absolutheitsanspruch: Eine religionstheologische Auseinandersetzung mit Hans Küngs „Projekt Weltethos“*, Freiburg 1999, 87.
 68. Neuhaus, *Kein*, 93.
 69. Neuhaus, *Kein*, 133.
 70. Petersen, "Monoteistiske", 53-67.
 71. Küng, *Projekt*, 84.